

УДК 821.161.2.09 (Куліш)

ОСТАНІНА Г. Г.

СХІДНИЙ СВІТ У ХУДОЖНЬОМУ МОДЕЛЮВАННІ

ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті розглядаються орієнтальні наративи художнього світу Пантелеймона Куліша. Авторка робить висновок про те, що східний світ письменника характеризується романтичною спрямованістю, ставлення до феномена «азійства» постійно змінювалось, а художній світ розпадається навпіл і рухається між суперечностями.

Ключові слова: орієнталізм, орієнтальні вектори, орієнтальні наративи, екзотика, слова-реалії, східний колорит

Творча спадщина Пантелеймона Куліша була і досі є предметом зацікавленості багатьох науковців. Перші дослідження, звернені до постаті П. Куліша, представлені іменами Івана Франка, Бориса Грінченка, Михайла Грушевського, Миколи Зерова, Осипа Маковея та ін. Так, Євген Нахлік у двотомному виданні творів письменника зазначив: «У творах «Магомет» і Хадиза» та «Маруся Богуславка» відбилося його зацікавлення мусульманським світом – арабським і турецьким, що, зрештою, характерне для європейського романтизму. Будучи за своїм віросповіданням православним християнином, Куліш з повагою ставився до інших віровчень, а тому й хотів відкрити християнській Україні етичні та культурні цінності ісламу. ... Хоча в романі «Искатели счастья» (50-ті роки) цей письменник-європеїзатор вустами одного з героїв і приєднався до поширеної серед етнографів думки про те, що українці «лежат головою к Европе, а ногами к Азии» (а тому «очень способны возвышаться из закоренелой невежественности до всевозможных утонченностей просвещения»), усе ж у 80-х роках йому не чужими були й культурні цінності азійських народів» [6, 22].

Дослідник художньої та науково-публіцистичної орієнталістики у контексті літературного і культурного процесу в Україні середини ХІХ – ХХ початку ХХ ст. Михайло Веркалець довів, що у поемах на східну тематику Куліш-побутописець створив філософію нового закону взаємин між народами, яка ґрунтується на любові, злагоді, братерстві та єдності загальнолюдських цінностей Корану та Біблії: «Виколав я їм колодязь в житейській пустині, / Щоб між запеклих сердець-каменюк на Вкраїні / Добрій душі одинокій від згати не вмерти, / І надписав я на нім: «Благотвори і по смерті!»[1, 148]. Окрім того, він довів, що орієнтальна теорія Кулішевих творів базується на філософських законах аверроїзму, де людина має можливість пізнавати вічні істини світу (в основі лежить споглядання та мислення): «Філософське трактування українсько-турецьких взаємин здійснюється в ключі чисто східної теорії, яка надавала пальму першості в пізнанні – розумові, а у взаєминах між людьми – кохання та любові» [1, 145]. Тобто європейський романтизм відбився у східному світі Пантелеймона Куліша у дусі інтеграції вищих культурних цінностей та місії зустрічі двох світів.

Вагомий внесок у процес вивчення різних аспектів життя і творчості П. Куліша здійснили В. Щурат, С. Томашівський, В. Петров, Є. Нахлік, М. Жулинський, О. Білий, О. Федорчук та ін. – вони по-новому представили корифея нашої літератури як неоднозначну та складну особистість. Сьогодні дослідники творчості Пантелеймона Куліша акцентують увагу на критичному сприйнятті та творчому засвоєнні митцем англійської літератури (Іванна Девдюк) [3], на духовності його творів (Світлана Ковпик) [5], на постромантичній історіософії письменника-історика (Михайло Скринник) [10], на фольклористичній парадигмі його ранньої творчості та суспільно-культурній діяльності (Василь Івашків) [4], на характері естетичних позицій в культуротворчості митця (Вікторія Пуліна [9]) тощо.

Ми не тлумачимо «хутірську філософію» та історичні погляди письменника, які глибинно відображають основи українського романтизму.

Метою нашого наукового пошуку є виявлення орієнтальних наративів художнього світу Пантелеймона Куліша у «Думі про татарина й орапа» та поемах «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», а також у віршованій драмі «Байда, князь Вишневецький».

Історією та культурою мусульманського світу Пантелеймон Куліш зацікавився уже на схилі літ, навіть мав намір створити цілий цикл «східних поем». Ми не можемо «імперсональний» орієнталізм та «культуротворчі наративи» (Тетяна Мейзерська) письменника-історика охарактеризувати лише на рівні орієнтальних фантазій, оскільки він часто подорожував (навіть прагнув створити щось подібне на зразок «Іліади» Гомера). У 1861 році поет відвідав Стамбул, захоплювався східними філософськими працями, а саме філософією Ібн Рошда Аверроеса (того ж року також подорожував до Ніци, Монако, Генуї) [8, 20].

У туркофільських творах Пантелеймона Куліша особливо гостро постає проблема співвідношення різних релігійних культур в одному просторі. Так, у «Думі про татарина й орапа» поет-пророк стверджував про єдність усіх націй та створення єдиної загальнолюдської культури: «Все переплавлює велика житні сила: / Татарина й ляха, орапа й козака. / Із множества племен єдине сотворила, / На диво всім вікам, Всевишнього рука. / Татарин і орап між нас переродились, / Зробились честю нам і славою вовік...» [6, 471]. Це звучить як заклик до культурного єднання Заходу і Сходу, оскільки «народ» у романтичному розумінні письменника є вільним союзом усіх національностей. Окрім того, саме тут поет симпатизує азійському народові, бо його носії набули благородності та шляхетності («Переродилися ж у росіян татаре, / і рід новий постав дворян Карамзіних, / І занедбав своїх татарських предків свари / За бамбули й стада в авулах степових» [6, 469]; «З царського пестуна, нового Ганнібала, / Прищеплений процвів рід Пушкіних старий, / І древня слава їх новою засіяла / Над всі правителі, над всі богатири» [6, 470].

У поемі «Магомет і Хадиза» Магомет виступає ідеалізованим поборником національної та соціальної справедливості («Арабе, посланцю святої правди з неба! / Ти, чистий ключу совісті і свободи! Красо високих дум, квіток ясного Феба, / Корона чоловіцької природи!» [7, 21]), а Хадиза втілює у собі моральну красу жінки з надприродними можливостями, однак вона наділена ще й непідкупною вірністю та сильним чоловічим духом («Мене лиха тіснила ворожнета, / Вона, мов скеля, при мені стояла / І оклеветаного Магомета / На всю вселенню б не проміняла» [7, 7]). Кохання – це та сила, що здатна приборкати навіть найлютіших ворогів, а стан закоханості допомагає реалізувати високе покликання пророка. Саме жінка у цьому творі виступає носієм добра та «інструментом» для кращого майбутнього: «Хадиза сталася звіздою на Востоці» [7, 19]; «Бо жінщина – пророк нової віри. / Не так, як письменники, вона ум обертає, / Не так слова кує, як лицеміри» [7, 20]. Описи зовнішності та психологічних станів Хадизи також створюють додатковий східний елемент: «Вона, краса людей, Хадиза, / Вродилась, осяйна, мов та жемчужна в морі, / Без плями, осяйна, як в Азраїла риза, / Та й потонула у сирітстві горі» [7, 23]; «Ні, не Аллах, жерці, кошунними Аллаха, / Нечиста сила розуму людського. / Спокійсь, душе моя, не замирай від страху: / Жив бог на небесах! Вповай на нього» [7, 23].

Національний та релігійний антагонізм спостерігаємо і в поемі «Маруся Богуславка». Нестабільні суспільні та духовні позиції Пантелеймона Куліша пояснюють зображення свавільного козацтва та ворожого азіатства: «Будуть море пліндрувати, / Пити да гуляти, / А нас кляті азіати / У полон займати. / Будуть пити, в кобзи грати, / Здобич прославляти, / А и – той Стамбул завзятий / Бранцями сповняти!» [7, 44]; «... Правда і одвага / Дорогу стелять кожному однако. / За правду й віру шана і повага / Жде і тебе, козацька гайдамако, / Гультяю без ума, без совісті бурлако!» [7, 83]. Михайло Грушевський вважав, що у художніх творах письменника-європеїзатора 70-90-х років панували полемічні заклики. Однак «Серед цих полемічних екстратур все-таки протягається та ідеологічна класова нитка, котру снує

Куліш протягом всієї сеї роботи: ідеологія статочних кармазинів, хуторян, яку він віднайшов у своїй улюбленій книзі старого завіту: «Самовидці» і взяв на себе її продовжувати в другій половині ХІХ віку» [2, 38].

Кохання, як і в поемі «Магомет і Хадиза», знову гіперболізоване та наділене рушійною силою: українка закохалась у турка-іновірця, а Осман заради її любові здатен навіть урятувати Україну від занепаду та вивести на шлях правди: «Ніколи ще чалма каліфа не схилялась / У ноги жєнщині, ніколи голова / Царя, що всій землі закон його слова, / І перед звїздами небес не принижалась» [7, 188]; «Мабуть, вже кончина світу, / Що султан великий / Догоджає без завіту / Норовам русинки» [7, 120]; «На колїна (о пророку!) / Став перед блїдою, / І назвав (о стид Востоку!) / Дївою святою» [7, 120]. Їхні почуття Куліш не засуджував, а навпаки показав на рівні любові гуманну природу турка та по-новому переосмислив міжнаціональні взаємини (рабиня та турецький султан, Коран та Біблія).

Символічне навантаження має не лише гіперболізоване кохання, а ріка Дністер, яка через постійні війни між націями також змінилася: «Гепер ти, Дністре, став гнилим потоком / Гидоти всякої, що назбиралась / У посварках Заходу із Востоком, / І лютостю обох їх провонялась» [7, 58].

Цікавим є той факт, що поет відкрив християнській Україні духовні цінності ісламу: «Нам сто тринадцять раз повелїває / Святий Коран на вбогих і нещасних / Дивитись так, як з неба позирає / Аллах на нас, козявок бїдолашних, / І милосердія єлей в серця вливає» [7, 61]; «...в Корані золотими / Словами нам приписано, щоб навіть / До ворогів були ми милостиві, / Не вимагаючи великої поживи» [7, 84].

Нетерпимістю до іновірців сповнена душа Марусиної матері. Мотив «всевидючих» материних очей у кінці поеми втілює у собі сили зла, бо на неї не подїяв світовий закон про рівноправність усіх націй. Національний розбрат на ґрунті релігійного фанатизму розпалюють ще й «Попи й ксьондзи се двї нечисті сили, / Що піднялися душі всім спасати..» [7, 93], а православне духовенство забуло про обов'язок піклуватися про церкву

(«Співай же, Музо, про ту лжу велику, / що вагонить над Сходом і Заходом, / збиває письменників із пантелику / І туманом лягає між народом» [7, 143]). Однак у поемі є наскрізний образ дракона, що символізує борця за волю і правду. У кінці твору поет закликає Україну до діалогу із народами Сходу: «До всіх народів ми простягнем братні руки!» [7, 195].

Поетика староруської поеми «Маруся Богуславка» також характеризується елементами екзотики: роздуми у формі голосінь («Пісня друга»), що притаманне народним думам та елементи східної системи віршування у формі одноримових закінчень («Пісня сьома»).

Виняткову роль у створенні східного колориту виконують ономастичні слова-реалії, що позначають: географічні назви та краєзнавчі образи (Аравія, Мекка, Сирія, півострів Кримський, Красне море, Чорне море, Сінай та ін.), етнографічні та ентологічні (ізраїльський народ, араби, душмани, намаз, бусурмен, бурліїв-козацтва, джавури, яничари та ін.), особливості флори та фауни (пальми, платани, кам'яна пустиня, лани хвилясті, густі жнива, африканський самум та ін.), реалії побуту (банан, ананас, фініки, смокви, кофій лікарственний, олива та ін.), означення одягу та вишукані жіночі прикраси (чалма, тафта, турецька шаль, коралі дорогі, жемчуги цейлонські та ін.) тощо.

У віршованій драмі Пантелеймона Куліша «Байда, князь Вишневецький» саме історичний процес виступає тлом для боротьби культурних і цивілізаційних начал. Головний герой твору козак Байда намагається шукати правду, мандруючи Польщею, Туреччиною і Московщиною: «Козако-Україно-Запорозька / На те стоїть, на те живе й воює, / Щоб люде в світі не забули правди. / Дарами нас не можна підкупити, / Шкода й словами пишними лестити. / Чи в християн, чи в турків більше правди, / за тих і кров ми будем проливати» [7, 277]. Йому протистоїть запорізький кошовий Ганжа Андибер, що готовий через своє волелюбство прийняти іслам аби самотужки стратити свого ворога. Однак через необачність улюблений вождь козаків став «подарунком» для турецького султана: «Не знайшов я правди в Польщі,

/ Ні в вашім гарнім царстві, ні в Московськiм, / А в нас вона на Русі-України / Сліпа й глуха, як мрець у домовині. / Родивсь я рано: ще закон і віра / І в нас одні, і в турка-безувіра, / І в москаля, що широко сягає, / І в поляка, що високо літає. / Не хочу жити» [7, 369].

Саме відсутність соціальної рівноваги і спричинила духовні колізії в драмі: «Складність характерів і духовності більшості дійових осіб п'єси полягає в тому, що вони, на думку автора, стоять на різних щаблях соціальної піраміди і тому мають дуже багато відмінного в типах світобачення та способах існування і, значить, у задумах, мотивах та кінцевих цілях самого «козакування» (хто приходив «за волею України», хто – «за славою», хто – за матеріальними цінностями («ясиром»)), хто – за належністю від соціальних утисків тощо, а хто й просто з надією «побайдикувати» (а не «побайдувати»)» [5, 96].

Запорізька Січ характеризується не тільки своїми героями та зрадниками, але й «екзотикою побуту», тому що відрізнялася від того, що був у Західній Європі: добро турецьке, злото, таляри, бакалії, габу, шовки турецькі, блискучі кінські нарди і келепи, саджені ізумрудами, а також рідний бідний мотлох тощо. Чорне море, Січ (мати) і Великий Луг (Батько) перетворилися на протистояння християнської і мусульманської цивілізацій. У п'єсі діють представники різних національностей, тому що з діяльністю козацтва пов'язаний складний комплекс політично-цивілізаційних контактів.

Вражають у драмі констатативні картини турецьких базарів Кафи та Стамбулу, де українців у неволі було чи не найбільше: «А тільки бачу, що турецькі ринки / Рясніють нашим людом українським / Щоб заспокоїти мою досаду, / Зробили шибеницю уз Галату» [7, 310]. Однак Москва не менше роздмухувала вогнище соціального конфлікту: «Се так москаль ступає важко. / Таке пре черево поперед себе, / Що задавив би і коня-бахмата. / Під золотом та жемчугами шата / В пузатой московської казюки» [7, 274]; «Царська земля неправдою боліє» [7, 359]. Інонаціональні загарбники мають у п'єсі і відповідне негативне забарвлення: турок-безувір, татарюга поганий, турок-

супостат, поганці, прокляті турки, джавури тощо. У п'єсі П. Куліш проголосив ідею «двоєдиної Русі», що, на його думку, повинно політично врятувати Україну: «Рятуймо Русь і Київську, й Московську, / І вольну Новгородську, й славу Псковську» [7, 359 – 360].

Отже, східний світ Пантелеймона Куліша характеризується суто романтичною спрямованістю. У поемах «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка» Куліш виступив справжнім знавцем турецької культури, а місцевий колорит зображуваного формувався за допомогою географічних, краєзнавчих, етичних та етнологічних орієнтальних векторів. Однак все одно орієнталізм у художньому моделюванні Куліша відбитий через призму української ментальності: «Господь мене пасе», – казав колись щасливий / Ізраїльський народ у Палестині, / Як зацвіли сади над водами та ниви, / Немов у нашій рідній Україні» [7, 21]. Ставлення романтичного «бунтаря» до феномена азійства постійно змінювалось: він то приписував туркам риси висококультурної нації, то наповнював їх руйнівним духом. У віршованій драмі «Байда, князь Вишневецький» Пантелеймон Куліш намагався виробити і утвердити ідеологічну самооборонну програму для українців з метою в першу чергу возз'єднати Україну з Росією.

Однак Кулішеві погляди на імперіалізм та «орієнтофільство» (М. Шкандрій) були доволі суперечливими: як романтичний націоналіст він прагнув будь-яким чином зберегти унікальність українського «народного духу», а як просвітителю закликав до будівництва високої культури на європейських взірцях. Художній світ Пантелеймона Куліша розпадається навпіл і рухається між суперечностями (В. Петров) з метою знищити цей поділ: своє і чуже, благо і лихо, вороги і друзі, вільний і невільний, життя і смерть, мусульмани і християни, азійство і козаччина, герой і зрадник, рідна земля і кордон, Схід і Захід тощо. Також своїми східними поемами Пантелеймон Куліш чи не одним із перших в українській літературі зобразив поважне та шанобливе ставлення турка й араба до жінки. Усе це сприяло появі в українській літературі нового типу письменника-інтелектуала, який

належав до покоління людей добре обізнаних у європейських мовах та культурах, подорожував не лише Європою, при цьому активно трансформував у власну творчість європейські сюжети та тюркські лексичні елементи без утрати власної національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веркалець М. Нація на ординських воловодах / Михайло Веркалець. — К. : Школяр, 2001. — 231 с.
2. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / Михайло Грушевський // Україна. — 1927. — № 1—2. — С. 9—38.
3. Девдюк І. В. Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / І. В. Девдюк. — К., 1999. — 19 с.
4. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості П. Куліша / Василь Івашків. — Л. : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. — 448 с.
5. Ковпик С. Духовність драматургії Пантелеймона Куліша : монографія / Світлана Ковпик. — К. : Акцент, 2004. — 184 с.
6. Куліш П. Твори : в 2-х томах / П.Куліш ; вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. — 2-ге видання — К. : Наук. думка, 1998. — Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. — 1998. — 752 с.
7. Куліш П. Твори : в 2-х томах / П.Куліш ; упоряд. і приміт. В. М. Івашкова. — 2-ге видання — К. : Наук. думка, 1998. — Т. 2. Поеми. Драматичні твори. — 1998. — 768 с.
8. Мейзерська Т. Re-presense : відлуння Сходу в українській літературі XIX ст. : зб. наук. статей / Тетяна Мейзерська. — Одеса : Астропринт, 2009. — 156 с.

9. Пуліна В. Романтична спрямованість естетичних поглядів Пантелеймона Куліша / Вікторія Пуліна // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: щоквартальний науковий журнал. — 2010. — № 1. — С. 26 — 30.
10. Скринник М. Наративні практики української ідентичності : доба Романтизму / Михайло Скринник. — Л. : Каменярь, 2007. — 367 с.

ОСТАНИНА А. Г.

**ВОСТОЧНЫЙ МИР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МОДЕЛИРОВАНИИ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША**

В статье рассматриваются ориентальные векторы художественного мира Пантелеймона Кулиша. Автор делает вывод о том, что восточный мир писателя характеризуется романтической направленностью, отношение к феномену «азиатства» постоянно менялось, а художественный мир распадается пополам и движется между противоречиями.

Ключевые слова: ориентализм, ориентальные векторы, ориентальные нарративы, экзотика, слова-реалии, восточный колорит.

OSTANINA G.

EASTERN WORLD IN ART MODEL OF PANTELEIMON KULISH

The article deals with the artistic world of oriental vectors Panteleimon Kulish. The author concludes that the eastern world is characterized by the writer of the Romantic movement, the attitude to the phenomenon «aziystva» constantly changing, and the art world splits in half and moves between contradictions.

Key words: Orientalism, Oriental vectors oriental narratives, the exotic, the words Real, oriental flavor.

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2012 р.